

بررسی تطبیقی جلوه‌های گوناگون خورشید براساس نجوم قدیم در اشعار نظامی و انعکاس آن

در خمسه شاه طهماسبی

چکیده

از دیرباز توجه به آسمان و پدیده‌های آسمانی، انسان را به شگفتی وا داشته است و وی را برای کشف راز و رموز زیبایی‌های نهفته در خود به دقت و کنجکاوی هرچه بیشتر ترغیب کرده است. وسعت بی‌کران آسمان و کهکشان‌ها، زیبایی وصف نشدنی ستارگان، درخشش ماه، طلوع و غروب خورشید و ... همه و همه اندک اندک این حس علاقه‌مندی و کنجکاوی را تا به آنجا در ضمیر بشر نمود داد که تجلی آن در بسیاری از آثار هنری و ادبی جهان راه یافت. در میان عناصر نجومی متعدد، خورشید یکی از ستارگانی است که جلوه‌ی زیبایی در اشعار شاعران دارد. سؤالی که اینجا می‌توان مطرح کرد این است که با توجه به جنبه‌های هنری و زیبایی خورشید، این عنصر چه جایگاهی در اشعار نظامی داشته است؟ از آنجا که که قرن پنجم و ششم یکی از پربرترین دوره‌های تاریخ ادب فارسی است و خراسان، اصفهان، آران و آذربایجان از مراکز اصلی شعر و ادب این عصر به شمار می‌روند به همین دلیل در این مقاله جلوه خورشید بر اساس نجوم قدیم در اشعار نظامی که در قرن پنجم و ششم می‌زیسته‌اند مورد بررسی تحلیل و تطبیق قرار گرفته است. یافته‌های پژوهش حاکی از این است خورشید به شکل‌های مختلفی همچون جلوه در برج‌های دوازده‌گانه حمل، جوزا، سرطان و ... شفق و فلق و صبح صادق و کاذب، کسوف، در اشعار این شاعر نمایان شده است.

اهداف مقاله

۱. بیان جلوه‌های گوناگون نجوم قدیم در شعر پارسی

۲. بررسی جلوه‌های گوناگون خورشید براساس نجوم قدیم در اشعار نظامی

سؤالات پژوهش

۱. علم نجوم قدیم چه جایگاهی در شعر پارسی دارد؟

۲. خورشید و جلوه‌های نجومی آن چه بازتابی در اشعار پارسی نظامی داشته است؟

واژگان کلیدی: نجوم، نظامی، شعر، خورشید، خمسه شاه‌طهماسب.

از دیرباز توجه به آسمان و پدیده های آن انسان را به شگفتی واداشته است و وی را به دقت و کنجکاوی ترغیب کرده است. نخستین ثمره‌ی تلاش آدمی برای آگاهی از سیر اختران این بوده است که به وجود ارتباطی بین آسمان و امکان زیستن در زمین معتقد شده است و همین امر موجب پیدایش بسیاری از باورهای آیینی و اسطوره‌ای شده است. چنان که با وجود گذشت هزاران سال هنوز هم بسیاری از باورهای مزبور در آداب و معتقدات مذهبی انسان امروز نیز جایگاهی ویژه دارد. وسعت بی‌کران آسمان و کهکشان‌ها، زیبایی وصف‌نشدنی ستارگان، درخشش ماه، طلوع و غروب خورشید و ... همه و همه اندک اندک این حس علاقه‌مندی و کنجکاوی را تا به آنجا در ضمیر بشر نمود داد که تجلی آن را در بسیاری از آثار هنری و ادبی جهان می‌توان دید؛ به‌گونه‌ای که بسیاری از شاعران و نویسندگان جهان به بازتاب زیبایی‌های آسمان، نجوم و ستاره‌شناسی در آثارشان پرداخته‌اند. علم نجوم از قدیمی‌ترین دانش‌های بشری است. در قدیم، مردم با آسمان، ستارگان، صورت‌های فلکی، اعتقادات و باورهای مرتبط با آن زندگی می‌کردند. وضع ستارگان را در سرنوشت و وضع زندگانی خود مؤثر می‌دانستند. این اعتقادات ناشی از مجهول بودن رابطه علت و معلولی بین پدیده‌های مختلف بود. مردم قدیم در طی قرون متمادی از طریق مشاهدات و تجارب شخصی، تغییرات جوی، وقوع باد، زلزله، کسوف، خسوف، باران و... را پیش‌بینی کرده و برای هر یک حکمی صادر نموده‌اند و از این راه مجموعه‌ای از قوانین و احکام را به‌وجود آوردند که مانند سایر اجزای فرهنگ عامه سینه به سینه از نسلی به نسل دیگر منتقل شده و امروزه به دست ما رسیده است. این عقاید به هر صورت جزو دانش عوام و فرهنگ عامه است و چون از عقل و حکمت عامیانه و ذوق و دقت توده مردم مایه گرفته‌اند، از لحاظ مردم‌شناسی شایان توجه هستند. مردم در گذشته در بستری از باورهای عامیانه و غیرعلمی زندگی می‌کردند. جهل نسبت به ماهیت و علت اشیا و پدیده‌ها باعث به‌وجود آمدن تفکرات و باورهای نجومی شد.

در آثار بسیاری از شاعران و نویسندگان، نجوم و تمامی زیبایی‌های آن به خوبی جلوه‌گر است. نظامی کی از شاعران دوره اسلامی است که در آثار وی نیز نجوم و اصطلاحات مربوط به آن به چشم می‌خورد. ضرورت بررسی جلوه‌های نجوم در شعر او از آنجا مطرح می‌گردد که اشعار وی الگوی بسیاری از افراد و هنرمندان بوده است و آثار مصوری نیز براساس آن خلق شده است که یکی از این آثار خمسه شاه طهماسب است.

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که تاکنون اثری با این موضوع به رشته تحریر درنیامده است. مقاله‌ای با عنوان: «باورهای نجومی در شعر نظامی» توسط فاطمه الهامی به رشته تحریر درآمده است. او بر آن است که نظامی به دلیل همسو شدن با مخاطبینش از کاربرد اعتقادات و باورهای نجومی رایج روزگارش در شعر خود نهایت بهره را برده است؛ با بررسی جنبه‌های اشعار او می‌توان دریافت او تنها شاعر نبوده و از علم نجوم کاملاً آگاه بوده است (الهامی، ۱۳۸۸: ۵۱-۴۲). با این حال در این پژوهش اثری از تطبیق با خمسه شاه طهماسبی نیست که موضوع پژوهش حاضر است. این پژوهش با بررسی بررسی تطبیقی جلوه‌گونگون خورشید در اشعار نظامی به دنبال آن است تا افق دید جدیدی را در شناخت اشعار نظامی به روی مخاطب بگشاید و به این سوال اساسی پاسخ گوید: که خورشید بر اساس نجوم قدیم چگونه و به چه شکل‌هایی و با چه هدفی نظامی جلوه‌گر شده است؟ این ویژگی به چه طریقی در خمسه شاه طهماسب منعکس شده است؟ این پژوهش براساس روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های کتابخانه‌ای و تحلیل

محتوای تصویر خمسه شاه طهماسب انجام گردیده است. خورشید در اشعار نظامی به شکل‌های مختلفی چون کسوف، شفق و فلق، آفتاب درخشان و ... نمود یافته است.

نتیجه گیری

نظامی در قرن ششم می‌زیست، در آن زمان ابتکار و نوآوری و خلق اشعار زیبا با تصاویر بکر آن‌گونه در میان شاعران اهمیت یافته بود که هر یک از شاعران سعی می‌کردند با جلوه استعدادی ویژه و نوآوری در سرایش شعر بر دیگران پیشی گیرند؛ به همین دلیل اندک اندک وارد کردن اطلاعات علمی در شعر زمینه‌ای برای برتری جویی شاعران بر یکدیگر شد. علم نجوم نیز از علومی بود که شاعران سعی می‌کردند با استفاده از اطلاعات علمی خود در این زمینه از آن در سرایش اشعار خود بهره جویند. یکی از زیباترین تصاویری نجومی در اشعار نظامی تصویر خورشید با جلوه‌های گوناگونش است. در بررسی تطبیقی جلوه‌های گوناگون خورشید بر اساس نجوم قدیم در اشعار نظامی نتایج زیر به دست آمد. خورشید بر اساس نجوم قدیم در اشعار نظامی به گونه‌های مختلفی چون درخشش خورشید و تصویر آفرینی‌های گوناگون از آن همچون شفق، فلق، صبح صادق و صبح کاذب، خورشید در بروج دوازده گانه، کسوف، نیرین یا خورشید و ماه و ... نمود یافته است. در میان تصاویر متعددی شعری با خورشید اشاره به درخشش آن بیش از دیگر تصاویر در شعر هر سه شاعر جلوه‌گر شده است. در ساخت تصاویر با خورشید و بروج دوازده گانه تنها به پنج برج حوت، دلو، حمل، اسد و جوزا اشاره شده است. نظامی با ذکر خورشید در کنار بروج سعد و نحس نیز تصاویر زیبایی را خلق نموده‌اند اشاره به خورشید و تأثیر آن در تشکیل کانی‌ها در اشعار و نظامی بیان گردیده است. با توجه به آنکه خمسه شاه طهماسبی در دوره صفویه از روی خمسه نظامی و مفاهیم و اشعار خیال انگیز آن خلق شده است به نگاره‌هایی زمین گشته است که بررسی آن‌ها حاکی از توجه ویژه شاعر به نجوم در مضامین شعرش است. بررسی انطباقی از نجوم در اشعار نظامی و انطباق آن‌ها با نگاره‌های خمسه طهماسبی نشان می‌دهد در این نگاره‌ها بیشتر از اصطلاحات، ماه، زمین، خورشید، طالع سهد، بهرام مورد استفاده قرار گرفته است.

منابع

- آزند، یعقوب (۱۳۸۴)، مکتب نگارگری تبریز- قزوین و مشهد، تهران: فرهنگستان هنر.
- آزند، یعقوب (۱۳۹۲)، نگارگری ایران، جلد دوم، تهران: سمت.
- ارمغان، " حکیم نظامی گنجوی، شرح حال و آثار او"، ارمغان، شماره ۲: صص ۶۶-۷۷.
- الهامی، فاطمه (۱۳۸۸)، باورهای نجومی در شعر نظامی، همایش منطقه‌ای حکیم نظامی گنجوی، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی اسلام شهر. الهامی، فاطمه، باورهای نجومی در شعر نظامی، ۱۳۸۸: شمار ۳۴: ۴۲-۵۱.
- بیرونی، ابوریحان (۱۳۱۶)، التّفهیم، تصحیح جلال همایی، تهران: مجلس.

- حسن، زکی محمد (۱۳۸۸)، هنر ایران در روزگار اسلامی، تهران: صدای معاصر.
- رهنورد، زهرا (۱۳۹۲)، تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی، کتاب آرای، تهران: سمت.
- خرمی، مریم، خانی، مینو (۱۳۹۶)، "تحلیل بازتاب نقاشی در جامعه قرن ششم هجری با نگرش به آثار نظامی گنجوی"، مجله علمی - پژوهشی پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی، شماره ۵۱، صص ۶۱-۷۰.
- سیمپسون، ماریانا شرو (۱۳۸۰)، شعر و نقاشی ایرانی: هفت اورنگ سلطان ابراهیم میرزا، مترجم: عبدالعلی براتی، فرزاد کانی، تهران: نسیم دانش.
- شایسته‌فر؛ مهناز (۱۳۸۶)، «جایگاه مضمونی و زیباشناسی شعر در نگاره‌های خمسه شاه طهماسبی»، فصلنامه هنر مطالعات اسلامی، شماره ۷، صص ۷-۲۲.
- شریف‌زاده، محمدرضا، تقدس نژاد، زهرا (۱۳۹۸)، «بررسی تطبیق داستان نگاره مجنون در میان ددان خمسه طهماسبی با نگاره پارچه مضبوط در موزه بوستون به شماره ثبت ۲، ۱۹۲۸، براساس نظریه بینا متنیت»، فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۴، صص ۲۹-۴۶.
- صدقه، جان (۱۳۸۰)، «خورشید در اساطیر کهن»، شعر، مترجم: محمدرضا ترکی، شماره ۲۹، صص ۱۴۰-۱۴۳.
- دهم‌ده، حیدرعلی (۱۳۹۲)، «زبان‌های از زبان نظامی»، فنون ادبی دانشگاه اصفهان، شماره ۱، صص ۹۶-۸۱.
- قبادی، حسینعلی، صادقی، مریم، نیکویخت، ناصر (۱۳۹۱)، پیام‌های انسانی نظامی برای دغدغه‌های معاصر، فصلنامه علمی - پژوهشی کاوشنامه، شماره ۲۵، صص ۵۰-۶۵. فغفور، رباب، بلخاری قهی، حسن (۱۳۹۲)، «نمود معماری صفوی در نگارگری مکتب دوم تبریز»، اولین همایش بین‌المللی نوآوری و تحقیق در هنر و علوم انسانی.
- کری والش، استوارت (۱۳۸۴)، نسخه نگاره‌های عهد صفوی، ترجمه احمد رضا تقاء، تهران، فرهنگستان هنر.
- گرابر، اولگ (۱۳۹۰)، مروری بر نگارگری ایرانی، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، تهران: فرهنگستان هنر. کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی (۱۳۷۶)، احوال و آثار نقاشان قدیم ایران، تهران: مستوفی.
- گوهرین، صادق، ۱۳۶۲، فرهنگ لغات مثنوی، تهران: زوار.
- قاضی‌زاده، خشایار، خزائی، محمد (۱۳۸۴)، «مقامات رنگ در هفت پیکر نظامی»، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳، صص ۲۴-۷.
- ماهیار، عباس (۱۳۶۹)، «نگاهی به سوی اختران و افلاک»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، شماره ۳۴، صص ۵۷۹-۵۳۱.
- مالملی، امیدوار (۱۳۸۷)، «مثنوی و نجوم»، پژوهشنامه فرهنگ و ادب، شماره ۷، صص ۹۵-۶۶.
- متینی، جلال (۱۳۵۲)، «آفتاب و خورشید»، دانشکده ادبیات علوم انسانی دانشگاه فردوسی، شماره ۲، صص ۲۲-۱۹۷.
- مصفا، ابوالفضل (1366) فرهنگ اصطلاحات نجومی ایران، تبریز: انتشارات مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
- مولوی، جلال‌الدین (۱۳۶۸)، مثنوی معنوی، رینولد، تهران: مولی.

نظامی، الیاس (۱۳۸۸) اقبال‌نامه، به اهتمام وحید دستگردی، تهران: مطبوعاتی علمی.

نظامی، الیاس (۱۳۴۳) خسرو و شیرین، به اهتمام وحید دستگردی، تهران: شرکت سهامی انتشارات کتب ایران و مؤسسه مطبوعاتی علمی.

نظامی، الیاس (۱۳۴۳). شرف‌نامه حکیم نظامی گنجه‌ای، به کوشش حسن وحید دستگردی، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.

نظامی، الیاس (۱۳۱۳)، لیلی و مجنون، تصحیح وحید دستگردی، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.

نظامی، الیاس (۱۳۴۳)، مخزن‌الأسرار، تصحیح وحید دستگردی، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.

نظامی، الیاس (۱۳۷۴)، کلیات حکیم نظامی گنجوی، مطابق نسخه وحید دستگردی، به اهتمام پرویز بابایی، تهران: انتشارات راد.

نظامی، الیاس (۱۳۷۷)، گزیده قصه‌های نظامی، تهران: انتشارات پیام محراب.

هدایت، رضاقلی‌خان (۱۳۴۰)، مجمع‌الفصحا، کوشش مظاهر مصفا، جلد سوم، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات امیرکبیر.